

УДК: 94 (477)

Олена РУДИК
(Чернівці)

РОЗВИТОК ДОВГОТРИВАЛОЇ ФОРТИФІКАЦІЇ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ (з давніх часів до кінця XIII ст.)

У статті автор розглядає зародження та розвиток фортифікаційних споруд на території історичної України в період з IV-III тисячоліття до Різдва Христового та до кінця XIII ст.: цілі, засоби та методи будівництва укріплених районів.

Ключові слова: фортифікація, рів, вал, городище, укріплення, рубіж.

Фортифікація – одна з найдавніших галузей військово-інженерного мистецтва, яка включає теорію і практику захисту місцевості. Вона з'явилася одночасно з виникненням воєн, як наслідок природних закономірностей збройної боротьби. Однією з таких закономірностей є прив'язка бойових дій до місцевості. Захист місцевості на випадок бою інженерними засобами стали називати укріпленням місцевості, а галузь військово-інженерного мистецтва, яка займається теорією і практикою цього питання, назвали фортифікацією (французькою fortification, від латинського fortis – міцний та facio – роблю).

В. Шперк, один із визнаних істориків фортифікаційної справи, вважав, погоджуючись з Ф. Енгельсом, що штучні споруди, які будувалися для захисту від ворога, об'єднані загальним поняттям «фортифікаційні споруди», люди починають створювати на певному етапі свого розвитку – у період переходу від первісного до класового суспільства¹. Саме з цього часу таке явище, як війна стає постійним супутником людських спільностей, а відкриті поселення первісної доби поступово замінюються укріпленими поселеннями родових общин – городищами².

В Україні такого типу укріплення виникають у IV-III тисячолітті до Р. Х. за часів трипільської культури. Уже на той час це грандіозні за розмірами укріплені поселення, що досягають розмірів 300-400 га, де розміщувалось до 2 тисяч жителів. Забудова поселень трипільців здійснювалась колом, тильні сторони будівель відігравали захисні функції.

За часів зрубної культури в XVI-XII століттях до Р. Х. для захисту селищ зводились спеціальні оборонні спорудження – частоколи³.

А на території Середнього Подністров'я археологами було виявлено могутній культурний пласт епохи раннього залізного віку, представлений по-

над 250 місцезнаходженнями, серед яких значний відсоток займають старожитності представників чорноліської культури, інші – належать до ранньоскіфської епохи. Одним із краще вивчених є Рудковецьке городище чорнолісців. Ця система складних деревоземляних з використанням каміння фортифікацій охоплює територію в 39 га. Вал з ровом і тепер в окремих місцях досягає 8-9 м висоти. Дерев'яні конструкції укріплень згоріли, від чого утворився потужний шар пропаленого ґрунту з відбитками колод⁴.

Хоча їх абсолютні дати потребують уточнення, очевидним є те, що у VIII-VII ст. до н. е. укріплення вже існували⁵. Отже, в епоху раннього залізного віку в Подністров'ї протягом близько двохсот кілометрів також існувала ціла укріплена лінія з кількох десятків добре укріплених городищ. Цілком реально, що всі вони могли входити у єдину оборонну систему.

Відомо, що вали, як прикордонні укріплення, споруджували киммерійці, які мешкали на території України в кінці II – на початку I тисячоліття до Р. Х., на Керченському півострові⁶. А у кінці VII – на початку VI ст. до Р. Х. у лісостеповій зоні Північного Причорномор'я виникає така кількість городищ і селищ, що навіть у більш пізні часи на цих землях довго не було такої концентрації пам'яток осілості.

Особливу зацікавленість викликає таємниця скіфських городищ-велетнів. Більське городище на лівій притоці Дніпра річці Ворсклі займало площу 5013 га⁷. Велике Ходосівське городище поблизу Києва – 2000 га, Трахтемирівське в Пороссі – 500 га, городище Мельники і Мотронинське в басейні Тясмину – по 200 га⁸. Вали Каратувльського городища, яке прикривало землеробські поселення у межиріччі рік Трубежу та Сули і захищало стратегічну переправу через Дніпро з Лівобережжя на Поросся, охоплювали територію 17 на 25 кілометрів⁹. До цієї ж категорії городищ можна віднести дещо менше за розмірами, але найбільш значуще у середньому Побужжі Немирівське городище, у Посуллі – Басівське, Шарпівське городище неподалік річки Гнилий Тикіч. Вони мали могутні, як на той час, фортифікаційні комплекси¹⁰.

Слов'яни, продовжуючи традиції попередників, оборону та захист своїх територій також в основному організовували шляхом будівництва укріплених «городів». Україна і досі вкрита великою кількістю городищ, валів та окопів, що залишились по давніх «городах». На Київщині є їх до 450, на Чернігівщині – 150, на Волині – 350, на Поділлі – 250, у Галичині – понад 150. Разом з іншими зем-

лями нараховують до півтори тисячі городищ того часу. Недаремно скандинави називали Україну «землею городів» (Гардарікі). Частина їх має більш раннє походження, але переважно – з V-VIII століття, з часу, коли розвивалась військова організація слов'ян¹¹.

Укріплення городів складалося з валів та ровів. Вал був кілька метрів заввишки, але там, де доступ був легкий, насипали вали вищі і потужніші. У більших городах вали йшли двома та трьома рядами. Вал будували із чорнозему і глини, яку міцно утрамбовували. Навколо города залишали рів та, якщо була недалеко річка, пускали воду. Вал зміцнювався часом дерев'яними палями і викладався частоколом. Вхід до города вів через оборонні ворота¹². У той же час виникає ще одна форма прикордонних оборонних споруд – деревоземляні вали. Розміри цих споруд вражають. Як розповідає у своїй брошурі «Змієві вали – літопис землі Київської» археолог А. Бугай (який вважає, що час їх спорудження – період з II по VII ст.), загальна протяжність валів близько 1000 км. Щодо призначення валів категорично висловився ще В. Антонович: «Ніхто не сумнівається у тому, що вали були насипані зі стратегічною метою – для захисту країни»¹³.

Не сумніваючись у призначенні цих укріплень, дослідники все ж відносять час їхнього створення до різних епох. І тут, на нашу думку, найбільш слушним буде висновок П. Толочка, який зазначає, що «у літературі з питання про час спорудження валів висловлювались різні думки. Одні дослідники схильні датувати їх скіфським часом (VII-V ст. до Р. Х.), інші – черняхівським (II-V ст.), треті пов'язують їхню появу з діяльністю слов'янських союзів племен (VI-VII ст.) й оборонними заходами Давньоруської держави. Та, мабуть, земляні вали не були насипані в якийсь один з цих періодів; вони є пам'ятками багатьох поколінь землеробського лісостепового населення, яке прагнуло захистити себе від нападів степових кочовиків»¹⁴.

З розвитком продуктивних сил суспільства, виникненням рабовласницьких державних утворень замість самодіючої військової організації з'являється спеціальний військовий інститут – армія. У цей час централізовані держави для захисту своєї території розробляють низку відповідних заходів, у тому числі і з військово-інженерної підготовки території країни. В основному військово-інженерна підготовка території полягала у будівництві різних укріплень на кордонах та в глибині країни, тобто в фортифікаційній підготовці території.

Суцільні прикордонні укріплені лінії створювались шляхом будівництва земляних валів і ровів чи кам'яних стін, що прикривали значну ділянку кордону. На певній відстані одна від одної на валу чи стіні будувались вежі. Вважається, що перша кам'яна оборонна споруда в Україні, так звана Ливенцівська фортеця, була споруджена в середині II

тисячоліття до н. е. представниками катакомбної культури¹⁵, але можна сказати, що масове будівництво кам'яних укріплень починається на території України у кінці раннього середньовіччя. За свідченнями літописців, князь Володимир зайнявся в кінці X ст. переобладнанням укріплень Києва, застосовуючи для воріт камінь. Ярослав Мудрий у 1037 році теж звів кам'яні (Золоті) ворота з баштою.

У тому ж XI ст. на Русі починають будувати з каменю цілком усі укріплення. Так, при Ярославі Мудрому збудовано кам'яні стіни навколо заснованого ним м. Юр'єва. У 1089 р. єпископ Єфрем у Переяславлі «град бо заложі камен»¹⁶.

Для захисту своєї території Київська Русь уживала низку заходів. Одним із них стало відповідне розміщення збройних сил на кордонах і в глибині країни. З цією метою протягом X-XI ст. по всій території країни будувались окремі укріплення та замки¹⁷. «І сказав Володимир: це не добре, що мало городів довкола Києва. І почав ставити городи вздовж Десни, вздовж Остра і вздовж Трубежу, вздовж Сули та вздовж Стугни». Володимира наслідував його син – Ярослав Мудрий. Він після перемог над печенігами посунув свої кордони на південь і провів фортифікаційну лінію уздовж річки Рось. «Ярослав почав ставити городи над Россю»¹⁸.

Галицько-Волинське князівство свої рубежі також охороняло за рахунок міст-фортець. Особливо активну кампанію щодо їх будівництва розгорнув Данило Галицький, якому випало на долю першому зустріти монголо-татар, котрі знищили багато міст та укріплень. І ось, щоб дати безпеку, захисток своєму народові, Данило починає будувати нові укріплені городи. За його князювання королівства були збудовані й укріплені такі великі міста, як Данилів, Львів, Кам'янець, Луцьк, Стожок, Холм та багато інших городів з фортецями (усього близько 70), укріплення більшості яких, на жаль, довелося зруйнувати за наказом хана Бурунда у 1259 р.¹⁹

Слід уточнити, що слово «город» у давньоруській мові означало укріплене поселення, на відміну від «весі», чи села – не укріплених²⁰.

Городи княжої доби можна поділити на три основні категорії. До першої слід віднести городи-гіганти, площа яких складала багато десятків і навіть сотень гектарів. Це – Київ, Чернігів. Вони були стольними, або удільними, та мали досить сильні укріплення. Ці городи мали складне планування, що включало кілька укріплених районів. Укріплена частина Києва, наприклад, складалась з п'яти окремих районів: «Города Володимира», «Города Ярослава», «Города Ізяслава», Подола і Копиріва та займала територію 360-380 га²¹. Менші городи, такі як Новгород-Сіверський, Вишгород, Луцьк, Червень – складала другу категорію городів. Вони теж мали складне планування з 2-3 укріплених районів або з укріпленого дитинця (центральна частина міста, обнесена стінами).

Численні городки-фортеці, що були розкидані по всій території країни, можна віднести до третьої категорії. Площа їх не перевищувала 1000 м², багато з них не мали й своїх назв і називались просто «городцями». Вони теж були обнесені валами, на яких будувались дерев'яні стіни та вежі. Із зовнішнього боку до них примикали рови, наповнені водою. До городів третьої категорії якраз і належали сторожові городки, які будувались за наказом князя Володимира у зв'язку з посиленням натиску печенігів²². Дослідники вважають, що всього на території Київської Русі в X-XIII ст. існувало 1395 укріплених поселень, з яких лише 414 (29 %) згадуються в писемних джерелах²³.

Укріплення городів складались з валів, ровів, стін, укріплених воріт, веж. Головну охорону забезпечували вал із ровом. Коли місце було недостатнім – вал міг бути низьким і не дуже міцним, коли ж природної оборони не було – вали насипали високі та дуже сильно укріплені. Наприклад, у Вишгороді вал був заввишки 17 метрів, у Крилосі – 25 метрів. Валів могло бути по кілька: у Галичі – три, у Вишгороді – шість. Вали не завжди йшли цілком рівнобіжно, а входили один у другий клинами, змінювали напрямок, створювали лабіринт, де ворогові нелегко було б зорієнтуватись. На хребтах валів були дерев'яні заборолла або стіни. Внутрішній город мав сильніші укріплення. «Стіна» була з різнорідних в'язань і зрубів, веж, що звались городнями або городницями, на них ставала залога – «мужі стояли на забороллах города»²⁴.

По довкілній стороні валу йшов рів різної глибини, часто наповнений водою. Через рів перекидався міст. Мости у разі небезпеки або руйнувались, або піднімались за допомогою журавця. У літописі записано: «...і тоді підпалили звідний міст і журавець»²⁵. У город вели оборонні ворота, або в'їздові брами, побудовані у забороллах. Кількість їх залежала від величини города. Підступи до брам обороняли бічні вежі, що виступали трохи наперед²⁶. У городи, у разі небезпеки, збирались усі мешканці навколишніх поселень, вони обороняли стіни, стріляли з луків та кидали каміння, а коли залога була сильною, то могла і «вилізати» з города та переходити у наступ на обложників²⁷. Отже, можна вважати, що городи як комплекси довготривалої фортифікації у княжі часи забезпечували надійну оборону, і, якщо нападники не мали можливості тримати облогу досить довго, щоб заморити мешканців голодом, то взяти город приступом, «взяти копям», удавалось нечасто.

У княжі часи виникають також справжні прикордонні системи укріплень. М. С. Грушевський зазначає, що крім фортець, для оборони кордону служили лінії валів і ровів²⁸. У 80-х роках X ст. на кордоні від степу князь Володимир Святославович будує величні фортифікації – довгі лінії валів з частокколами та іншими оборонними засобами, які поєднували прикордонні городи в одну мону-

ментальну оборонну систему. Про такі укріплення розповідав німецький місіонер Бруно у листі до німецького імператора Генріха II. Він вибрався наверх на християнство печенігів і перебував у Володимира гостем десь у 1008 р. За його свідченням: «Князь русинів із військом проводжав мене два дні до останньої границі своєї держави, яку він перед ворожими нападами оточив звідусіль дуже міцною та довгою огорожею. Він зіскочив із коня на землю, я з товаришами йшов попереду, він із своєю старшиною йшов за нами, і так вийшли ми за ворота. Він став на одному горбі, я – на другому...»²⁹. Тобто, як бачимо зі спогадів очевидців, це були не прості земельні вали, а ціла система укріплень – з насипів, огорожі, укріплень, воріт тощо.

Уздовж правого боку Дніпра вали були у двох місцях – над річками Стугною та Россю; на Лівобережжі – над Трубежем, Сеймом і Сулою³⁰.

Після створення оборонних ліній печенігам доводилося долати кілька міцних бар'єрів на шляху до Києва, Чернігова та інших міст і сіл³¹. Завдяки цим фортифікаціям наступ печенігів ослаб, тож Україна могла перейти до зачіпної боротьби зі степом³².

У другій половині XI ст. набіги половців змусили князів насипати ще одну лінію оборони – Дніпровську. Від Києва до Росі тягнулась вона по правому березі Дніпра. Дніпровська лінія оборони нараховувала більше десятка укріплених фортець-замків, серед яких літопис називає Тріполь, Халеп, Вітачев (Святополч-град), Іван, Чучин, Заруб і Канев. Їх влаштування, місце та роль у системі оборони Київщини є відомими з археологічних даних³³.

Отже, у структурі південної системи оборони можна виділити п'ять оборонних секторів: Північно-Східний з центром у Вишгороді; Західний – з Білгородом; Південний (Василів, Стугнинська та Пороська оборонні лінії); Східний (Подніпровська оборонна лінія) і тісно пов'язаний з останнім Південно-Східний (Переяславський оборонний комплекс та Посульська оборонна лінія)³⁴. У результаті до кінця XI ст. була створена єдина взаємопов'язана сторожова оборонна система на південних рубежах Русі.

Специфічність Змієвих валів полягає в тому, що вони, на відміну від валів городищ, не призначались для безпосереднього ведення бойових дій, тим більше силами піших воїнів, а були стаціонарними укріпленнями, розрахованими на затримку кінноти кочовиків у випадках її прориву до населених пунктів, у першу чергу, до найбільш важливих політичних і економічних центрів Середнього Подніпров'я³⁵.

Для епохи Київської Русі Змієві вали були найбільш ефективним засобом захисту від кочовиків, серйозною перешкодою, широким фронтом перекриваючи шляхи для проникнення рухливої легкої кінноти, адже кочовики південноруських степів не

вдавалися до штурму укріплень. Тактика їх набігів обмежувалась «наїздом» чи «обляганням»³⁶. Довгі загородження створювались до тих пір, доки існували кочовики. Красномовним прикладом будівництва довгих загороджень проти набігів кочовиків є так звані «засічні лінії». Вони створювались у XVI–XVII ст. російською державою з боку степу для відбиття рейдів кінноти Кримського ханства і Ногайської орди³⁷.

Вали не є надбанням лише Середнього Подніпров'я. Відомі вони по Дністру і Пруту в Хмельницькій та Чернівецькій областях, у басейні Південного Бугу в Черкаській і Одеській областях, на території Молдавії, у Подунав'ї³⁸. З 1988 р. Інститут археології АН УРСР розпочав вивчення валів Середнього Подністров'я. У Хмельницькій області було обстежено чотири вали, відомі ще з дореволюційних часів, і у науковців не викликало сумнівів призначення цих споруд: «Незважаючи на невеликі розміри, ці вали мали оборонне значення. Вони перетинають підвищення, проходячи по їхній вершині – місцеположення, найзручніше для огляду й захисту»³⁹.

Як зазначав В. Антонович, «книжні люди з XVII ст. давали їм назви Траянових валів на основі уявлень, нібито вали ці збудовані імператором Траяном після завоювання ним Дакії»⁴⁰. Але не виключено, що вони походять із княжих часів. Галицькі князі, такі як Василько, Володимир, Ярослав Осмомисл, Данило звертали пильну увагу на Пониззя (так звалось тоді Поділля), на яке не раз нападали степовики, намагалися збільшити тут колонізацію, дбали про укріплення городів – можна припускати, що це вони забезпечили валами це прикордоння⁴¹.

Отже, будівництво оборонних валів було закономірним явищем в історії Київської Русі та руських князівств, тісно пов'язаним із зовнішньополітичною обстановкою, внутрішніми політичними і соціально-економічними умовами існування держави. Вали являли собою складову частину оборонних споруд, найважливіший засіб захисту від кочовиків. Наявність прикордонних валів давала можливість не лише захистити столицю Русі – Київ, але й розширити і закріпити територію Давньоруської держави.

¹ Энгельс Ф. Фортификация. 1. Долговременная фортификация. 2. Осада. 3. Полевая фортификация. Собрание сочинений. / Ф.Энгельс. – М.: Политиздат, 1960. – Т. XXI. Ч. 2. – С. 492-496.

² Шперк В.Ф. История фортификации. / В.Ф. Шперк. – М.: Издательство ВИА, 1957. – С.351.

³ Грицюк В.М. Фортифікація скіфів. / В.М. Грицюк. / Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2001. – С.30.

⁴ Гуцал А.Ф. Середньодністровська оборонна лінія епохи раннього заліза / А.Ф. Гуцал. / А.Ф. Гуцал // Матеріали XI Подільської історичної краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О.М. (відп. ред.), Баженов

Л.В., Винокур І.С. та ін. – Кам'янець-Подільський: ОІОМ, 2004. – С. 119.

⁵ Гольцева Н.В., Кашуба М.Т., Глинжень П. Многослойный памятник Среднего Поднестровья. / Н.В. Гольцева, М.Т. Кашуба. – Тирасполь: Б. в., 1995. – С. 64.

⁶ Шперк В.Ф. Вказана праця. – С. 353.

⁷ Мурзін В.Ю., Ролле Р.В., Супруненко О.Б. Нільське городище. / В.Ю. Мурзін, Р.В. Ролле, О.Б. Супруненко. – Київ-Гамбург-Полтава: Археологія, 1999. – С.96.

⁸ Давня історія України: В 3-х т. Інститут археології/ НАН України.-К.: Наук. думка, 1998. – Т. 2. – 495 с.

⁹ Кучера М.П. Змиєвы валы Среднего Поднепровья. / М.П. Кучера. – К.: Наук. думка, 1987. – С.246.

¹⁰ Моруженко А.А. Оборонительные сооружения Поворскля в скифскую эпоху / А.А. Моруженко // Скифский мир. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 133-146.

¹¹ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., та ін. / Упорядник Б. З. Якимович. – 4-те вид., змін і доп. – Львів: Світ, 1992. – С. 652.

¹² Там само. – С.157.

¹³ Антонович В. Змиєвы валы в пределах киевской земли / В.Антонович. // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. – Март 1884. – Т. VIII. – С. 358-364.

¹⁴ Толочко П.П. Киев и киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков. / П.П.Толочко. – К.: Наук. думка, 1980. – С.126.

¹⁵ Грицюк В.М. Вказана праця. – С.6.

¹⁶ Шперк В.Ф. Вказана праця. – С.342.

¹⁷ Степанов Е., Симаков Г. Крепости в охране границ / Е.Степанов, Г.Симаков. // Вестник границы России. – 2001. – № 2. – С. 100.

¹⁸ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С.84.

¹⁹ Історія українського війська. Вказана праця. – С.69-70.

²⁰ Раппопорт П.А. Древние русские крепости. / П.А. Раппопорт. – М.: Наука, 1965. – С. 6.

²¹ Боярский В.И. На стороже Руси стояти. / В.И. Боярский. – М.: «Граница», 1992. – С. 12-13.

²² Боярский В.И. Вказана праця. – С. 13-14.

²³ Куза А.В. Малые города в древней Руси X-XIII вв. / А.В. Куза. // Древнерусский город / Материалы Всесоюзной археологической конференции посвященной 1500-летию гор. Киева. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 61-65.

²⁴ Літопис руський. Вказана праця. – С.385.

²⁵ Там само,- С.385.

²⁶ Бережинський В.Г. Фортифікаційні споруди Київської Русі: в'їзди, ворота / В. Г. Бережанський, В. Л. Топольський; Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України, Український інститут воєнної історії. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2003. – С.32.

²⁷ Історія українського війська. Вказана праця.-С. 67-76.

²⁸ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 1. – С. 240-243.

²⁹ Багалій Д.І. Нарис історії України: доба натурального господарства. / Д.І. Багалій. – К.: Час, 1994. – С. 195.

³⁰ Літопис руський. Вказана праця. – С.134.

³¹ Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1964. – С. 37.

³² Велика історія України: У 2 т. / Передм. д-ра І. П. Крип'якевича; Склав М. Голубець. – К.: Глобус, 1993. – Т. 1. – С. 119.

³³ Рычка В.М. Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII в.). / В.М.Рычка, АН УССР, Институт истории. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 58-59.

³⁴ Коринный Н.Н. Место и роль Переяславля-Русского в оборонной системе древнерусской столицы / Н.Н. Коринный. // Древнерусский город / Материалы Всесоюзной археологической конференции посвященной 1500-летию города Киева. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 56-58.

³⁵ Кучера М.П. Вказ. праця – К.: Наук.думка, 1987. – С. 169.

³⁶ Раппопорт П.А. Очерки из истории русского военного зодчества X-XIII вв. / П.А. Раппопорт. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – С.147.

³⁷ Каргалов В. Оборона южной границы Русского государства в первой половине XVI в. / В. Каргалов. // История СССР. – 1973. – № 6. – С. 140-148., с. 140-145.

³⁸ Гольцева Н.В. Опыт картографирования Траяновых и Змиевых валов на юге Днестровско-Прутского междуречья / Н.В. Гольцева. // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: Тез. докл. юб. конф. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 160-161.

³⁹ Кучера М.П. Траянові вали Східного Поділля / М.П. Кучера. // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція археології. – Кам-Под: Вид-во Дунаєвської районної друкарні, 1990. – С. 39.

⁴⁰ Антонович В. Вказ. праця. – С. 358.

⁴¹ Історія українського війська. – С. 709.

Елена РУДЫК
(Черновцы)

РАЗВИТИЕ ДОЛГОВРЕМЕННОЙ ФОРТИФИКАЦИИ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ (С ДРЕВНИХ ВРЕМЕН ДО КОНЦА XIII СТ.)

В статье автор рассматривает зарождение и развитие фортификационных сооружений на территории исторической Украины в период с IV-III тысячелетия до Рождества Христова и до конца XIII в.: цели, средства и методы строительства укрепленных районов.

Ключевые слова: фортификация, ров, вал, городище, укрепления, рубеж.

Elena RUDYK
(Chernivtsi)

DEVELOPMENT OF LONG-TERM FORTIFICATION IN THE TERRITORY OF UKRAINE (FROM ANCIENT TIMES TILL THE END OF 13TH CENTURY)

In his article the author examines the emergence and development of the fortifications and in the history of Ukraine from IV-III millennium BC and the end of the thirteenth century.: Goals, means and methods of construction of fortified areas.

Keywords: fortifications, the moat wall, fort, fortification line.

УДК: 94(477) «15/16»

Тарас КОВАЛЕЦЬ
(Чернівці)

КОЗАЦЬКА СТРАТЕГІЯ У ПОВСТАННІ 1630 Р. В УКРАЇНІ

У статті здійснено спробу з'ясувати стратегічний план козацького командування у виступі 1630 р. на Подніпров'ї і простежити його реалізацію в ході бойових дій.

Ключові слова: козацьке повстання 1630 р., Тарас Федорович, стратегія, Станіслав Конєцпольський.

Тарас мав план обдуманий...

М. Маркевич

У військовій історії України 20-х рр. XVII ст. однією із найважливіших подій стало повстання під керівництвом Тараса Федоровича – датований 1630 роком антишляхетський виступ запорозького війська, виступ, який серед істориків користувався і користується незначною популярністю. Через певні обставини деталі його були маловідомі навіть сучасникам, а скупі й односторонні повідомлення польських очевидців призвели до появи своєрідного міфу легкої перемоги доблесного «огєґа polskiego» над диким збунтованим хлопством. Тогочасний польський письменник Шимон Шимановський загалом так описав козацькі повстання 20-х рр. XVII ст.:

*Gdy po dwakroć na pana rękę podnosili,
Kozacy porażeni znowu się prosili.
Najpierwsza pod Krukowem na Niedwężych Łozach,
Jako ich poginęło w taborach, w obozach,
Powtóre Perejasław dobrze wiadom tego,
Co się w ten czas z Kozaki działo koło niego,
Których tam Koniecpolski z kwarcianymi gromił
Chorągwiemi, swawoli aż onę uskromił¹.*

Спроба наукової рефлексії подій 1630 р. в історіографії Російської імперії XIX ст. характеризувалась значним запозиченням із польського історіописання знаменитого образу «дикої козаччини», що найяскравіше виявилось у працях П. Куліша² та М. Покровського³. Звісно, у такій канві не могло бути й мови про спробу рівноцінного розгляду стратегічних планів командування сторін, узагалі застосування до дій та задумів повстанських лідерів терміна «стратегія».

Перша спроба детально дослідити перебіг повстання під проводом Тараса Федоровича у канві розгляду військово-політичного життя українського козацтва 1625–1630 рр. була здійснена С. Рудницьким, відомим українським географом та істориком кінця XIX – початку XX ст.⁴ Перша і поки єдина наукова розвідка, присвячена винятково цьому козацькому виступі, з'явилася під час Другої світової війни з-під пера українського діаспорного історика М. Антоновича⁵. У цих працях здійснено спробу в загальних рисах з'ясувати бачення ко-